

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII ԴԱՐՈՒՄ

ԳԼ. Բ.

Կ. ՊՕԼԻՍ ԵՒ ՎԵՆԵՏԻԿ

I

Հայոց գրականութեան համար տասնութերորդ դարը ընդհանրապէս զարգացման և առաջադիմութեան շրջան է, համեմատած նախկին դարերի հետ: Նա նշանաւոր կենտրոններ է նուաճում չորս երկիրներում, այն է՝ Թիւրքիայում, Իտալիայում, Հնդկաստանում և Ռուսաստանում: Հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը բազմաթիւ է, այնպէս որ պատմագիրը այլ ևս չէ կարող կանգ առնել իւրաքանչիւր հայերէն տպագրութեան առաջ և պիտի խօսէ միայն այն տեսակ գրքերի մասին, որ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Բազմացել են, ի հարկէ, և գրական գործիչները. տպարան հաստատելը, գրքեր հրատարակելը այլ ևս մեծագործութեան, հերոսութեան նման մի բան չէ երևում: Գրքերի տէրը դարձեալ հոգևորականութիւնն է, բայց արդէն սկսում են ասպարէզ գալ և աշխարհական մարդիկ:

Գրական ամենագլխաւոր կենտրոնները, ուր լոյս են տեսնում բազմաթիւ գրքեր, երկու մեծ քաղաքներ են—Կ. Պօլիս և Վենետիկ: Ամբողջ դարի ընթացքում այդ քաղաքները մրցում են միմեանց հետ առաջնութեան համար, և առաջնութիւնը խլում է Թիւրքաց մայրաքաղաքը՝ իր հրատարակած գրքերի քանակութեամբ: Բայց միայն քանակութեամբ: XVIII դարի հայերէն տպագրութիւնների ցուցակը ներկայացնում է մեզ այսպիսի հաշիւ. մինչդեռ Կ. Պօլիսը տուել է մօտ 210 տպագրած գրքեր, Վենետիկի հրատարակութիւնների ընդհանուր թիւը 180-ի էլ չէ հասնում: Իսկ գրքերի բովանդակութեան կողմից Կ. Պօլիսը Վենետիկից շատ է յետ մնում:

Սա բնական է: Կ. Պօլիսը ներկայացնում է նոյն Ասիան, որի մի բազմաշարժար անկիւնն էր Հայաստանը: Ասիան ոչ թէ աշխարհագրական, այլ մտաւոր—կուլտուրական մտքով: Ինքնուրոյն միտք այդտեղ ազատ զարգանալ չէր կարող. պալատական յեղափոխութիւններից ցնցուող ենիշէրիական վայրենութիւններին ենթարկուած Կ. Պօլիսը, մի մշտապէս պատերազմող զինուորական բռնապետութեան մայրաքաղաք, որ մերթ յաղթողի հպարտութիւնից էր յղփանում, բայց յաճախ դառն պարտութիւնների յուսահատութիւն ու լքումն էր ներկայացնում,—անկարող էր նմանուել անգամ առաջադիմող Եւրոպային: Կ. Պօլսում գործող հայերը նոյն տխուր իրականութեան ծնունդներն էին, որ ծանրացած էր մահմեդական ամբողջ Արեւելքի վրայ: Բազմաթիւ հանգամանքներ հարկադրում էին հայերին, չը նայած XVIII դարի լուսաւորութեան, իրանց երկրում, իրանց ունեցածի մէջ որոնել մտաւոր պաշար: Նրանք զրսի, այսինքն արեւմտեան աշխարհից բաժանուած էին չինական պատերով:

Միայն տպագրական մամուլն է, որ հաստատ հող է նուաճում Կ. Պօլսի հայութեան մէջ: Բայց նա ինչ կարող էր արտադրել այն նեխուած մթնոլորտում: Ընթացիկ գրականութիւնը, որ լոյս է հանւում այդ մամուլի միջոցով, մեծ մասամբ ողորմելի բան է: Եւ Կ. Պօլսի կատարած դերը այդ ընթացիկ, ինքնուրոյն գրականութեան մէջ չէ: Դրանից աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր այն հանգամանքը, որ Կ. Պօլիսը սկսեց հրատարակել եկեղեցական գրքեր և հին մատենագրութիւնը:

Մինչև XVIII դարի սկիզբը լուսաւորչական եկեղեցին շատ անօգնական դրութեան մէջ էր. նրան հարկաւոր էին գրքեր, իսկ զրանք հրատարակւում էին համարեա միայն արեւմտեան Եւրոպայում: Բայց այդտեղ կանգնած էր կաթօլիկ ամենակարող կղերը, որ պահանջում էր նախ հիմնաւորապէս սրբագրել եկեղեցական գրքերը, ապա միայն տպագրել: Այն դառն տանջանքները, որ կրեցին Ոսկանը և նրա յաջորդները Մարսէլում, ցոյց են տալիս, թէ որքան ծանր, յաճախ կատարելապէս անկարելի բան էր ունենալ եկեղեցական հարազատ, չաղճատուած գրքեր: Եթէ չը լինէր ազատ Հօլլանդիան, եթէ հայ տպարան չը բացուէր Ամստերդամում՝ հայերը իրանց կրօնական պէտքերի համար կամ պիտի բոլորովին հրաժարուէին տպարանի օժանդակութիւնից կամ պիտի բաւականային այն եկեղեցական գրքերով, որոնք լոյս էին տեսնում Հոռոմի կամ Վենետիկի կաթօլիկ գրաքննութեան հաւանութեամբ: Դարը այնպէս չէր, որ կարելի լինէր հաշտուել այս երկու մտքի հետ: Կաթօլիկ պրօպագանդան մտել էր Հայաստանի սիրտը, առատ հունձեր էր հաւա-

քում: Կոռել այդ արշաւանքի դէմ լոկ հալածանքներով, մատնութիւններով բաւական չէր: Կարևոր էր և դործ, կարևոր էր և քարոզութիւն, գրքերի օգնութիւն:

Մենք տեսանք *), թէ զիմադրելու անհրաժեշտութիւնը ինչպէս հարկադրեց հայ հոգևորականներին բանակուիլ մղել գրքերի միջոցով: XVIII դարի վերջին քառորդում բացւում է Նոր-Ջուղայի վաղուց փակուած տպարանը՝ յատկապէս կաթօլիկների դէմ ուղղած մի քանի վիճաբանական գրքեր տպագրելու համար: Պայքարը գնալով սաստկանում է. Թիւրքիայի համարեա բոլոր կողմերում ժողովուրդը կռուածադիկ է դառնում կաթօլիկ և տեղական եկեղեցիների մէջ: Իւրաքանչիւր կողմը աշխատում է յարձակողական և պաշտպանողական գիրք գրաւել:

Եւ ահա այդ ազդեցութիւնների տակ Կ. Պօլսում կենտրոնանում է հայ եկեղեցու պաշտպանութեան գործը: Ամստերդամի գերը յանձն է առնում Կ. Պօլիսը, տպագրելով եկեղեցական հարազատ գրքեր. այդ կողմից նա համարձակ մրցում է նոյն իսկ Վենետիկի հետ, զարդացնելով տպարանական գործը և հեղինակութիւն է ստանում: Ինչ որ կար հայերի ձեռքում իրանց եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատելու համար՝ մամուլին էր յանձնւում Կ. Պօլսում: Ժամանակակից հեղինակների հերքումները, յարձակումները կաթօլիկների դէմ բաւական չէին. կարիքը հարկադրում էր դուրս բերել հին ձեռագիրներ, յանձնել տպագրութեան: 1709 թուականին տպագրւում է Ագաթանգեղոսը: Մովսէս Խորենացու պատմութեան տպագրութիւնից յետոյ դա երկրորդ փորձն է, որ մամուլին է յանձնւում հայ հին գրականութեան մի յիշատակարանը: Եւ ինչ պատճառով—Որպէս զի հայերը կարդան, հասկանան, որ իրանք դաւանում են Գրիգոր Լուսաւորչի դրած հաւատը ու կարողանան պատասխաններ տալ հաւատափոխներին **): Նոյն նպատակով է որ 1719 հրատարակւում է Զենոբ Գրակը, 1837-ին Մեսրոպ երէցը: Բացի պատմական նշանակութիւն ունեցող այս գրքերից հրատարակւում են և հին զուտ կրօնական շարադրութիւններ: Տպւում են, չը նայած անագին ծախսերին և դժուարութիւններին, «Յայսմաւուրքի», Գրիգոր Տաթեւացու հատորների պէս անագին գլորքեր:

Միանալու, փոխադարձ աջակցութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը պարզ զգացւում է, իրականութիւն դառնում: Մենք նոյն իսկ տեսնում ենք այսպիսի երևոյթ: Հաւաքւում են

*) Հալկ. Տպ., I. Էր. 243. և յաջ.

**) Ագաթանգեղոս, 1709 թ. տպ., առաջաբան:

մի քանի մարդիկ, գանձանակ են հաստատում գրքեր հրատարակելու համար: Նրանք դիմում են մարդկանց բարեսիրութեան, չեն արհամարհում նոյն իսկ աղքատների սև փողերը: Այսպիսի հաւաքական ոյժերով հրատարակուեց 1717 թուականին Կիւրեղ Աղէքսանդրացու «Պարապմանց գիրքը», որ դարձնալ պիտի հաստատէր թէ հայերը հերձուածող ու հերետիկոս չեն: Դա առաջին հրատարակչական ընկերութիւնն է հայերիս մէջ: Նա խոստանում էր ուրիշ գրքեր էլ հրատարակել հետզհետէ *): Աւելի ևս առաջ գնալով, տեսնում ենք փոքրիկ գիրքով տպագրած գիրք, ծոցում կամ գրպանում պահելու յարմարեցրած, «Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան» վերնագրով, երկրորդ տպագրութիւն (1750). դա վիճաբանութիւն է կաթօլիկների դէմ և տաքաւում է ձրի **):

Եւ այսպէս Կ. Պօլսի մէջ կենտրոնացած էր դիմադրութիւն կաթօլիկ պրօպագանդայի դէմ ոչ միայն քաղաքական իշխանութեան, ոյժի միջոցով, այլ և գրականութեան միջոցով: Հէնց այդ պատճառով էլ այդ գրականութիւնը միանման ու միագոյն է — կրօնական. և Կ. Պօլսը կարևորութիւն ունի աւելի տպարանական, աւելի հրատարակչական տեսակետից: Նա դիմադրում էր արևմտեան տպարաններին, բայց ազգային լուսաւորութիւն ստեղծելու և առաջ տանելու համար ոչինչ չուներ և չէր էլ կարող ունենալ. այդ բանի մէջ նա ոչնչով չէր տարբերւում մնացած հայութիւնից և ինքն էլ կարծու էր արևմտեան հրատարակութիւններին: Թէ ինչ կարող էր արտադրել Կ. Պօլսի գրական աշխարհը կրօնական հարցերից դուրս, այդ կարելի է իմանալ մի գրքից, որ տպագրուել է Կ. Պօլսում 1704 թուականին: Դրա հեղինակն է Գալուստ վարդապետ Ամասիացին, որ Կայծակ էլ էր կոչւում: Նոյն այդ միջոցին Կայծակը Կ. Պօլսի պատրիարք էր և համարւում էր «մեծիմաստ վարդապետ»***): Այդ մեծիմաստի գիրքն էլ ունի մեծանշան վերնագիր — «Լուսաշաւիղ»: Երեսուն գլուխների մէջ Կայծակը մարդուն նմանեցնում է բազմատեսակ առարկաների (աշխարհ, քաղաք, մեղու, գաղան, աղբիւր, ծով, նաւ, գետ, թռչուն և այլն) և զարմանալի նմանութիւններ է գտնում:

Ահա օրինակներ. 1) Մարդը նման է աշխարհին: Ի՞նչպէս — «Քարինք և բարձրանք ոսկերացս համեմատ. ծառ և տունկ՝ մաղ և մօրուաց համեմատ. հող և ջուր օդ և հուր սափրայ և պալլամ արիւն և սև մաղձ: Եւ դ, ջուր գոյ աշխարհի և մարդոյս դ. են ջուրք. աղին աչաց, լեղին ական-

*) «Պարապմանց գիրք», Եր. 795:

**) Եր. 269:

***) Ձամչեան, Գ. Եր. 745:

ջաց. քաղցր բերանոցն, և անօրինակն երկամանց, Աշխարհիս բաղում գետ դու, և մարդս բաղում երակօք է: 2) Մարդը ժամացույցի նման՝ «Ձի մարդըս նմանի սահէթի» Նախ. ունի թանձր արծաթ և ոսկի կամ պղինձ. և մարդս ունի մարմին: Երկու. զգեցուցանեն աման դիպակ և կումաշ, և մարդս ունի հանդերձ ոսկէթել, և սամուր, և սև կտաւ. կամ շալ, երեք. ոսկէզօծ առնեն. և մարդս օծեալ է մեռնիւ արբոյ, Ձորս. զժամն ցուցանէ, որ է ժամացույց. և մարդս գիտէ զժամն և զժամանակն. Հինգ. ամանք ձայն արձակեն, որպէս նույնան կոչնակն. Ըստ այնմ փող հարէք զոր և առաքեալքն փող եղեն. և նարտենիս ժամահարքն. և աքաղաղն: 3) Մարդը նման է քաղաքի: «Քաղաքի բանդ կա և մարդոյս հիւանդութիւն և ցաւ»^{*)}:

Այսպիսի գոհարներն հետ «Լուսաշաւիղը» տալիս է և զանազան տաղեր, աղօթքներ, խրատներ, որոնք լին են նոյն խելօրութեամբ: Կայծալը համոզուած է, որ այդ երգերը պիտի երգուեն և աղաչում է երգողներին ու նուագողներին, որ իր անուը յիշատակեն և ի լրումն ամենայնի խոստանում է երկու աշխարհի լուսաթաթախ գրքեր էլ հրատարակել, մի խոստում, որ բարեբախտաբար անկատար է մնացել:

Մի նմուշ Գալուստ վարդապետի բանաստեղծութիւններից: Խօսքը արեւոյդի մասին է: «Ժամ աղօթքն ուրացեր է. ձունուն և մարմնապաշտ է. որպէս ելիտի քուրթ է. Ժք օր աղօթէ: Թէ ժամ գնա՛ աղաչէ. յձառումոյ գինի խնդրէ. ազդի ետրան և մէջ է. խելքն և միտքն կարասն է: Քրիստոնէից ատէթ է. հաւատ, լոյս, սէր միշտ ուզէ. հունունն երեք բան խնդրէ. թուփու ըրախի գինի նէ: Որքան հարքած կան յերկրի ժողովեալ դիմեն տեղի մի. շատ կարասներ և գինի, ցուցանեն ի մառանի: Բնաւ շտա գաւաթ մի, կարօտ հասրէդ մեռանի. աւուրն ահեղ ատենի. ի դժոխոց զերծանի: Պու սօզում օ ատէմէ. շէրապ կօթուրմէ լենէ. քօզուունտան մէտն իտէ. հէր կուն մէհթատ էտինէ»:

Եւ Գալուստ վարդապետը զօր չէր կոչում «մեծիմաստ»:¹ Գոնէ նրա ժամանակակիցները դրանից աւելի լաւ չէին գրում: Կանոնաւոր շարադրելու ընդունակութիւնը, լեզուին մի քիչ բաւարար կերպով տիրապետելը շատ հազուադիւր բաներ էին այն ժամանակներում: Աւետիք պատրիարքը, որ այնքան եռանդոտ էր հալածանքների, ծեծի ու բռնութիւնների մէջ, Կայծալից մի աստիճան բարձր գրագէտ չէր, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա մի քանի գրութիւնները^{**)}: Տիրող տխուր դրութիւնն է ներկայացնում և նոյն հաւաքական խնդրագիրը, որ 1706 թուականին Կ. Պօլսի հայ հոգևորականները ուղարկել են Էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսին և որի մէջ մի խառն ու չլիթ շատախօսութեամբ պատմուած են ժամանակակից կրօնական խռովութիւնները^{***)}:

*) Անփոփոխ ենք պահում ուղղագրութիւնը:

**) «Բանասէր» հանդէս, 1900, № 2, էր. 141—144:

***) «Կոունկ» ամսագիր, 1863, № 9, էր. 662—683:

Գրական ճաշակի, մտաւոր պահանջների մի բնորոշ արտայայտութիւնն էլ «Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» գիրքն է, որ առաջին անգամ տպագրուեց Կ. Պօլսում 1708 թուականին: Ժողովրդի մէջ վայելած համբաւին և հեղինակութեան նայելով, այս պատմութիւնը, որքան էլ վիրաւորական լինի խոստովանելը, հռչակաւոր գիրք է: Նոր չէր յօրինուում նա. մի ձեռագիր էր, որ գտնուում էր տպագրած գիրք: Բայց այնքան մեծ պահանջ առաջացրեց, որ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցաւ ոչ միայն XVIII, այլ և XIX դարում, ոչ միայն Կ. Պօլսում, այլ և շատ ուրիշ տեղերում: Հազիւ մի երկու տասնեակ տարի լինի, որ հայ ժողովուրդը, կամ գոնէ նրա ստուար մեծամասնութիւնը, բաժանուել է այդ պատմութիւնից. այժմ էլ անշուշտ քիչ չեն այնպիսի անկիւններ, ուր «Պղնձէ քաղաքը» իր նախկին փառքի մէջ է, հայ գրագէտի ընկերն ու խորհրդատուն է: Այդ երկարատեւ և ընդարձակ ժողովրդականութիւնը պարտաւորեցնում է մեզ մի քիչ մանրամասն խօսել հռչակուած գրքի մասին: Ի՞նչ գաղտնիք ունէր նրա աշողութիւնը:

«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին» կոչուող գիրքը զանազան հոգեւոր պատմութեան մի ժողովածու է, որի մէջ այն պատմութեան, որից գիրքը ստացել է իր անունը, մի փոքրիկ տեղ է գրաւում: Նրան հետեւում են Փահլուի, Խիկարի, աղքատ Ալէքսիանոսի և այլ պատմութիւններ, որոնք, լինելով բոլորովին անշատ ու անկախ գործեր՝ միացած են իրար հետ ներքին կապով: ամենքն էլ հոգի փրկելու, խրատելու, ուղիղ ճանապարհներ ցոյց տալու ձգտումն ունենալով «Պղնձէ քաղաքը» թարգմանուած է արաբերէնից դեռ XIII դարի առաջին քառորդում մի հայ վարդապետի ձեռքով: Պատմական-կուլտուրական տեսակետից այդ թարգմանութիւնը ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն, իբրև արաբական տիրապետութեան յիշատակարաններից մէկը:

Մինչև VII դարի կէսը Հայաստանը ենթարկուած էր Պարսկաստանի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցութեան: Բայց անհ գլուխ բարձրացրեց մի նոր մեծ ոյժ, որ վերջ դրեց Պարսկաստանի ինքնուրոյն գոյութեան և նրա ժառանգը հանդիսացաւ Առաջաւոր Ասիայում: Դա արաբական իսլամն էր: Նրա տիրապետութեան տակ մտնում է և Հայաստանը, որ մօտ չորս դար ուղղակի կամ անուղղակի կազմում էր մի արաբական երկիր: Փոքր, սեփական ինքնատիպ կուլտուրայից զուրկ ազգերի ձակատագիրն է ենթարկուել ուժեղների, մեծերի ազդեցութեան: Հայերը թէև քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ հանգիստանում էին ոչ-քրիստոնէայ ազգերի ազդեցութեան դի-

մադրող մի տարր, բայց և այնպէս, այնքան ոյժ և ինքնուրոյնութիւն չունէին, որ միանգամայն ազատ մնային այդ ազդեցութիւնից: Որքան էլ նրանց մէջ կենդանի մնար դիմադրող ոյժը, բայց ուժեղ էր և արաբական ազդը, որ համաշխարհային պատմութեան ասպարէզ իջաւ ոչ միայն իբրեւ նուաճող, այլ և իբրեւ կուլտուրական-մտաւոր ընդունակութիւններով հարուստ մի թարմ ցեղ:

Պատմութեան տուած փաստերը շատ ցանցառ ու թոյլ են, բայց և այնպէս ամեն ինչ ցոյց է տալիս, որ արաբական ազդեցութիւնը հայերի վրայ՝ շատ զօրաւոր էր: Նուաճողները նուաճուածների հետ չփութում էին անդադար, որքան էլ իսլամը խտրութիւնների և արտօնութիւնների միջոցով աշխատում էր նուաճողներին անջատել, հեռու պահել նուաճուածներից: Հայերի մէջ շատ գործածական են դառնում արաբական յատուկ անունները, ճարտարապետութիւնը Հայաստանում ենթարկւում է արաբական ոճին: Նոյն խիստ ազդեցութիւնը մտնում է գրականութեան մէջ. հայ գրողների ոճը, արտայայտութեան ձևը արաբական են: Զօրեղ է մանաւանդ բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը. մեր բանաստեղծութիւնների մէջ մտնում է արաբական չափը, այսինքն ոտները, արաբականի նման, վերջանում են միանման փակերով, որոնք շատ ձանձրալի են դարձնում ոտանաւորը: Սա արդէն մի անսխալ նշան է, որ արաբական գրականութիւնը շատ տարածուած էր հայերի մէջ, շատ ընթերցողներ ունէր: Չէ կարելի ասել, թէ արաբները յարհամարհում էին հայոց գրականութիւնը: Թէ որքան սերտ էին նրանց յարաբերութիւնները հայերի հետ գրական գործերում, երևում է նրանից, որ Գրիգոր Մագիստրոսը, վէճի բռնուելով մի գիտուն արաբի հետ՝ չորս օրում գրեց հազար տողից բաղկացած մի հայերէն ոտանաւոր, որ, ինչպէս պատմում է ինքը, Մագիստրոսը, մեծ տպաւորութիւն գործոց արաբի վրայ *): Բացի դրանից, այժմ ապացուցուած է, որ արաբական առակների մի ամբողջ ժողովածու հայերէն «Աղուէսագրքից» է թարգմանուած**):

Այս հանգամանքները ի նկատի առած, մենք պիտի սպասէինք, որ արաբական շրջանի հայոց գրականութիւնը մեծ հարստութիւններ փոխ առած լինէր արաբական գրականութիւնից: Արաբները հայերին տալու շատ դանձեր ունէին: Գիտական և գեղարուեստական գրականութիւնը նրանց մէջ զարգացման

*) «Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի», Վենետիկ, 1868.

**) Профес. Н. Марръ, „Сборникъ притчъ Вардана“, Спб., 1899, т. I, стр. 11—58.

բարձր աստիճանին էին հասել. կային մեծ բանաստեղծներ, գիտություն զանազան ճիւղերի մէջ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մաթեմատիկա) նրանք աշխարհին ահազին ծառայութիւններ մատուցին: Եթէ հեռաւոր Եւրոպայից մարդիկ գնում էին Սպանիա և Բաղդադ, եթէ իրանք, արաբները, ճանապարհորդում էին զանազան երկիրներ, տանելով իրանց հետ գիտություն պաշար՝ հայերի համար ոչինչ դժուարութիւն չը պիտի լինէր աւելի մօտիկուց իւրացնել այն մտաւոր գանձերը, որ պատրաստում էին արաբ գիտնականները և մատենագիրները: Բայց մենք տեսնում ենք, որ հայոց գրականութիւնը համարեա բոլորովին չէ օգտուել արաբականից: Եղել է արտաքին ազդեցութիւն ձեռն վրայ, բայց ազդեցութիւն ներքինի, բովանդակութեան վրայ չէ եղել: Արաբական շրջանը հայոց գրականութեան մէջ ոչինչ նոր փոփոխութիւն չը մտցրեց:

Դրա պատճառը, ի հարկէ, այն էր, որ հայոց գրականութիւնը միայն կրօնական էր, ծառայում էր կրօնին և գտնւում էր նրա պաշտօնեաների ձեռքում: Նկատի առնենք, որ իսլամը և քրիստոնէութիւնը կատաղի, անհաշտ թշնամիներ էին, միմեանց ոչնչացնելու մասին էին մտածում դարերի ընթացքում, և ոչ թէ միմեանց ձեռք մեկնելու, հաշտ ու համերաշխ ապրելու մասին: Որ և է բան փոխ առնել արաբական ճոխ գրականութիւնից՝ հայ կղերի համար պիտի նշանակէր ընդունել իսլամի գերազանցութիւնը, մանաւանդ որ Մուհամմէդի ժամանակից արաբական բանաստեղծութիւնը տոգորւում է կրօնական ոգով, դառնում է ազգային-խալամական: Արաբական վէպերը, բանաստեղծութիւնները, մանաւանդ զարդարուն, ֆանտաստիական հէքեաթները, գրական մի հարուստ պաշար կարող էին տալ հային. բայց նրանք չեն թարգմանւում, որովհետև կրօնական դասակարգը չէր կարող տանել նրանց, քրիստոնէութեան անհաշտ թշնամիների այդ գործերը: Հայ կղերը, բացի գրանից, լոկ իր եկեղեցու մասին էր մտածում. ազատ գիտութիւնը, որի մէջ այնքան առաջացել էին արաբները, ինքն ըստ ինքեան թշնամի էր կրօնական հաւատալիքներին, արաբների մէջ գիտութիւնը զարգանում էր այն ժամանակներում, երբ թուլանում էր իսլամի ոյժը, երբ համարեա անհաւատութիւն էր տիրում խալիֆների պալատում: Այդ տեսակ գիտութիւնը չէր կարող մտցնուել Հայաստան՝ հայ կղերի ձեռքով:

Չը նայած այս արգելքներին, արաբական գրականութիւնից թարգմանութիւններ և փոխառութիւններ երևում են մեր գրականութեան մէջ: Հետաքրքրական է, որ դրանք տեղի են

ունենում այն ժամանակ, երբ վերջացել էր արաբական տիրապետութիւնը, երբ արաբ ազգը այլ ևս քաղաքական դեր չէր կատարում Ասիայում: Արաբական գիտութեան մի շատ զարգացած ճիւղը բժշկականութիւնն էր. կեանքի համար այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող բժշկականութիւնը չէր կարող ենթարկուել կրօնական կամ ցեղային խտրութիւններին և շատ տարածուեց Հայաստանում: Հայ բժիշկները ոչ միայն գործադրում են այդ գիտութիւնը հիւանդների վրայ, այլ և գրում են գրքեր, բժշկական գիտելիքները ժողովրդականացնելու համար: Առաջին և ամենից շատ յայտնի բժիշկ հեղինակը Մխիթար Հերացին է. սրա օրինակին հետեւել են և ուրիշները: Կարելի է ասել, որ մենք միջին դարերում ունեցել ենք բժշկական մի ամբողջ գրականութիւն, հիմնուած, ի հարկէ, արաբական հեղինակութիւնների վրայ: Բայց աչքից չը գցենք մի բնորոշ հանգամանք. այդ գրականութիւնը աշխարհական մարդկանց գործ է և նշանակուած է ժողովրդի համար, ուստի և ունի ժողովրդին հասկանալի լեզու:

Ժողովրդի համար է և «Պղնձէ քաղաքը», որ արդէն արաբական բանաստեղծութիւնների շրջանից է վերցրած. թէև հագեորականի ձեռքով է նա թարգմանուած, բայց աշխարհաբար լեզու ունի: Եւ հայ հոգեւորականը ոչինչ մեղք էլ չէր գործում, թարգմանելով այդ պատմուածքը: Դա արաբական երգիծարանութիւններից մէկը չէր, որոնք յաճախ այնպիսի համարձակութեան էին հասնում, որ չէին խնայում նոյն իսկ իսլամի հիմնադրին, ոչ էլ առհասարակ մի այնպիսի գրուածք, որ իր բովանդակութեամբ գայթակղութեան քար դառնար հաւատացող հայ քրիստոնէայի համար: Ընդհակառակն. «Պղնձէ քաղաքը», երևի, մէկն է այն բազմաթիւ հէքեաթներից, որոնցով այնքան հարուստ է արաբական գրականութիւնը և որոնցից կազմուեցին հռչակաւոր «Հազար ու մի գիշերները»: Նրա մէջ փայլում է արևելեան այն վառ երևակայութիւնը, որ այդ տեսակ հէքեաթների ամբողջ գրաւիչ ոյժն է կազմում: Այստեղ են հրաշքները, Սողոմոնի դերը, մի ամբողջ մեծած քաղաք, որ խորհրդաւոր է իր հարստութիւններով, իր դիւքով: Բայց ամեն տեղ ամեն ինչ հաստատում է միայն աշխարհի ունայնութիւնը, կատարեալ ոչնչութիւնը. գերեզմանների, ապարանքների արձանագրութիւնները միաբերան քարոզում են, թէ չարժէ աշխարհային գործերին նուիրուել. սուտ է աշխարհը, իրականութիւնը միայն գերեզմանն է, որից չէ ազատում ոչ հարստութիւնը, ոչ իշխանութիւնը, որի մէջ երեկուայ թագաւորները, բռնակալները որդերի կերակուր են դառնում: Աշխատել երկնքի համար,

աշխատել յաւիտեանական կեանք ժառանգել—ահա թէ ինչ է պահանջում պատմութեան իւրաքանչիւր մասնիկը:

Այս միատեղական խոհերը միջին դարերում ընդհանուր էին ամեն տեղ, հաւասարապէս մեծարելի էին թէ քրիստոնեայի և թէ մուսուլմանի համար: Ուրեմն և թարգմանող վարդապետը, կրօնական հասկացողութիւնների տեսակէտից, ոչինչ մեղք գործած չէր լինում, տալով ժողովրդի ձեռքը մի այնպիսի գիրք, որ ազդու օրինակներով ցոյց է տալիս, թէ սուտ է աշխարհը, թէ մարդը ոչինչ չը պիտի ունենայ, թէ միակ միաթարութիւնն է բաժանել ունեցած-չունեցածը աղքատներին, հեռանալ աշխարհից և ճգնաւորի կեանք վարել որ և է այլի մէջ:

Նոյն այդ միտքն են արծարծում Փանդուլի պատմութիւնը, կամաւոր աղքատ Ալէքսիանոսի ճգնութիւնները, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կայ «Պղնձէ քաղաքի» մէջ, բացի միայն իրկարի պատմութիւնից: իրկարը, իբրև խելքի և իմաստութեան ներկայացուցիչ, անագիւն հեղինակութիւն է վայելել հայերի մէջ: Դա Արեւելքի հանճարն է, որի խրատները իբրև սուրբ ճշմարտութիւններ կազմուել են Գրիստոսից շատ առաջ և տարածուել են ամեն տեղ, թարգմանուել շատ լեզուներով: Հինգերորդ դարի հայ հեղինակներն էլ ծանօթ էին իրկարի իմաստութիւնների հետ *): Այդ իրկարը ունի մի պատմութիւն, որ ներկայացնում է մարդկային ապերախտութիւնը և որի մէջ ցոյց է տուած, թէ ինչպէս խեղճը յաղթահարում է աշխարհի անմիտ բռնակալներին: իրկարի խրատների մէջ երևան է եկած հին աշխարհը իր եսամոլ հասկացողութիւններով. մարդը պէտք է իր սեփական օգուտները պաշտէ, իսկ հոգի չը կորցնելու համար պիտի ողորմութիւն տայ աղքատներին. այդտեղ մեծարւում է իմաստութիւնը, խոնարհութիւնը, քարոզւում է զգուշութիւն, խոհմտութիւն: Կինը, ի հարկէ, ներկայանում է մի արարած, որին չէ կարելի ոչինչ խորհուրդ յայտնել. համարձակ խօսելը վատութիւն է համարւում. եթէ մէկը տեսնում է որ երկու մարդիկ կուռւմ են՝ չը պիտի մօտենայ նրանց ու հեռացնէ, որպէս զի ինքն էլ չը ծեծուի: Կան, ի հարկէ, և խելօք խրատներ:

Այս է այն ժողովրդական գիրքը, որ հռչակուած է «Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն» անունով: Ընդհանուր առմամբ դա էլ կրօնական-խրատական ժողովածու է, այն զանազանութեամբ, որ հետաքրքրաշարժ պատմութեանների, վիպական ձևի միջոցով

*) Հ. Յ. Տաշեան, «Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք», Վիեննա, 1901, եր. 123—125:

է ժողովրդականացնում՝ այն՝ ինչ եկեղեցական մոսայլ սխօլաստիկան քարոզում էր իբրև բարձր գիտութիւն, իբրև փիլիսոփայութիւն: Հազիւ թէ մի ուրիշ գիրք այդքան բացասական տպաւորութիւն թողնէ անպատրաստ ընթերցողի վրայ. նա խըլում է ամեն մի աշխոյժ, հոգեկան կորույժ, բթացնում է միտքը, ոչնչացնում է ամեն մի հարցասիրութիւն, դնելով մարդու մէջ մի սառն անտարբերութիւն դէպի շրջապատը: Ի՞նչ հարկաւոր է գործունէութիւնը, երբ աշխարհը մի ստութիւն է, երբ մարդուն միայն մի քանի կանգուն կտաւ է հարկաւոր: Ասիական խաւարի և անշարժութեան մէջ նստած մի ժողովրդի հէնց այսպիսի քարոզներ էին պակասում: Աւելացրէք այդ բոլորի վրայ նախապաշարմունքները, առասպելները դևերի, հրաշքների մասին, որոնցով լի է գիրքը, և դուք կ'իմանաք, թէ ինչպիսի դաստիարակ էր «Պղնձէ քաղաքը»: Դա մերկ ու խաւար հնութիւնն էր, որ տպագրական մամուլի միջոցով նոր լոյս էր գալիս ոչ իբրև գիտնականների ուսումնասիրութեան նիւթ, այլ իբրև ժողովրդական գիրք: Նա դեռ նոր պիտի լայն շրջանառութիւն գտնէր ժողովրդի մէջ, դեռ նոր պիտի նուաճէր կարգացողների և, որ ամենից ցաւալին է, հաւատացողների բազմութիւններ:

Եւ «Պղնձէ քաղաքը» չէր կարող չը հրատարակուել, չէր կարող գրական գանձ չը համարուել մեր մէջ, քանի որ մեր գրագէտ դասակարգի հասկացողութիւնները բարձր չէին այդ գրքի իմաստութիւններից: «Մեծիմաստ» Գալուստ վարդապետի «Լուսաշաւիղը» ցոյց է տալիս, որ մենք «Պղնձէ քաղաքներին» էինք արժանի, որ մենք մեր զարգացողութեամբ դեռ պատկանում էինք այն հին ժամանակներին, երբ գրականութիւնը սուրբերի վարքագրութիւններից և դևերի պատմութիւններից էր կազմուած...

II

Եւ կարելի է զարմանալ, որ այսպէս էինք XVIII դարում: Կ. Պօլսի հայութիւնը, ինչպէս տեսանք, մտաւ այդ դարը մի ողբալի դրութեան մէջ: Թերթում ենք նրա պատմութիւնը մինչև այդ դարի վերջը, և բացի կրօնական վէճերից ու երկպառակութիւններից՝ ուրիշ բան համարեա չենք տեսնում: Մի զարհուրելի աղէտ է դա, որ տեսում է ոչ թէ մի հինգ, տասը տարի, այլ մի ամբողջ դար: Երևակայեցէք մի այդպիսի ժողովուրդ. երևակայեցէք նրան՝ կրօնական նուրբ հարցերը ծածի, բռնութիւնների, մատնութիւնների միջոցով վճռելիս, այն էլ մի այն-

պիտի պետութեան մէջ, ուր բացակայ է արդարադատութիւնը, ուր չը կան հաստատուն օրէնքներ, ուր այսօրուայ արածը կարելի է վաղը ոչնչացնել կաշառքի միջոցով: Այդ ժողովուրդը կարող էր միայն ընկնել, կարող էր միայն խաւար ֆանատիկոսութեան մէջ խրուել: Էլ ճրտեղից պիտի հաստատուէր նրա մէջ մի լուսաւոր երևոյթ: Ինչէր էր տեսնուած նա և մանաւանդ ինչէր էր կատարուած:

1706 թուականին Աւետիք պատրիարքը անյայտացաւ գործունէութեան ասպարէզից: Յրանսիրական դեսպան Ֆէրիօլ կարողացաւ մի անուր և զգուելի բռնութեան զոհ դարձնել այդ մարդուն: Աւետիքի ասպարէզը առհասարակ փշոտ էր. հեշտ չէր եզուիտներին նման թշնամիներ ունենալը: Հագիւ էր նա մի տարի պատրիարքութիւն արել՝ երբ նրան աքսորեցին Կ. Պօլսից (1703): Շէյխ-իւլ-իսլամ Ֆէյզուլլահը այլ ևս չը կար, և Աւետիքի պաշտպանութիւնը միայն ժողովուրդին էր. յաջորդ տարին ժողովուրդը կարողացաւ վերադարձնել տալ նրան Կ. Պօլս: Աւետիքը նորից հագաւ պատրիարքական կապան, բայց այս անգամ էլ երկար չէր նրա իշխանութիւնը: 1706-ի սկզբում նա նորից դատապարտուած է աքսորի: Հասնելով Քիոս կղզին, նա այդտեղից կամենում էր ճանապարհուել Երուսաղէմ, որի պատրիարքութիւնն էլ իր ձեռքն էր գցել, բայց ընկաւ թակարդի մէջ: Նաւը դէպի Պալեստին չը գնաց, այլ դէպի Յրանսիր. այդպէս էր կարգադրել դեսպան Ֆէրիօլը, որ վաղօրօք ծրագրել էր պատրիարքի յափշտակութիւնը և այդ նպատակի համար էլ վարձել էր այն իսկ նաւը, որի մէջ մտաւ Աւետիքը: Հայոց պատրիարքը ափ իջաւ Մարսէլում. այդտեղ նա կալանաւորուեց իբրև յանցաւոր և պահուած էր ամենախիստ հսկողութեան տակ: Մեծ զգուշութիւններով նա հեռացնուած է մի ամալի տեղ, ուր նրան փակում են մի կաթօլիկ վանքի մէջ. ապա փոխադրում են Պարիզի Բաստիլ բանտը, ուր Աւետիքը վերջապէս կաթօլիկութիւն է ընդունում, բայց այլ ևս չէ կարողանում վերադառնալ Թիւրքիա:

«Գիծ դեսպան» անուն ստացած Ֆէրիօլից *) դժուար չէր սպասել այսպիսի մի գործ, որ բացի զգուելի, բարբարոսական բռնութիւն լինելուց՝ քաղաքական մեծ անհեռատեսութիւն էլ էր: Խենթ հասկացողութեան արդիւնք էր Աւետիքին անհետացնելը: Դեսպանը և նրա գործակից եզուիտները կարծում էին,

*) Ֆէրիօլ, Կ. Պօլսի դեսպանութիւնից հրաժարուելուց լիտու, խեղճարուեց: Երբ այդ բանը լայտնեցին մեծ վէզիրին՝ սա ասաց. «Նա զիծ էր, երբ ալտեղ եկաւ»:

Թէ ամեն ինչ կարգի կը դայ, երբ մէջ տեղից կը վերանայ անխնայ հալածող պատրիարքը: Բայց դա մի մեծ մոլորութիւն էր. այդ բռնութիւնը միայն առատ իւղ էր ածուծ կրակի վրայ: Լուսաւորչական հայերը աւելի ևս կատաղեցին, աւելի ևս անհաշտ ու անխնայ դարձան: Եւ Կ. Պօլսում բացուեցին տեսարաններ, որոնք քստմնելի տպաւորութիւն են թողնում այժմ էլ, դարեր անցնելուց յետոյ...

Ճիշտ է, Ֆէրիօլին աջողուեց Աւետիքի տեղ պատրիարք նստեցնել կեսարացի Սարը-Մատթէոս վարդապետին, որ համարեա կաթօլիկ էր. բայց հայերը երկու ամսից աւելի չը պահեցին այդ պատրիարքին: Աւետիքը ունէր զօրեղ կուսակցութիւն, որ զիմուսներ արեց թիւրք կառավարութեան, խնդրելով վերադարձնել տալ բռնութեան զոհին իր անյայտ աքսորատեղից, ինչպէս նաև խնդրեց Էջմիածնի Աղէքսանդր կաթողիկոսից՝ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել Հոռօմ և հասկացնել պապին, թէ չէ կարելի հայ եպիսկոպոսին կապել ու բանտարկել և թէ պէտք է վերջ դնել «ախթարմաների» (հայ-կաթօլիկների) արարքներին. մի և նոյն ժամանակ, նկատի առնելով համարձակ ու անխնայ կռուի անհրաժեշտութիւնը, Կ. Պօլսի հայերը խնդրում էին մի քանի ժիր վարդապետներ ուղարկել Կ. Պօլիս, յատկապէս Յովհաննէս վարդապետ Զմիւռնացուն: Կաթողիկոսը կատարեց խնդրքի այս վերջին կէտը:

Պատրիարքները այժմ ամիսների համար էին պաշտօնի կանչուում: Մարտիրոս Քիւլճանճին, որ Աւետիքի փոքրաւորն էր, չորս ամիս պատրիարքութիւն արեց և տապալուեց Աւետիքի հակառակորդների ձեռքով. նրան յաջորդեց Միքայէլ Խարբերդցին, բայց մնաց պաշտօնում միայն ութ ամիս ու ստիպուած եղաւ տեղի տալ Սահակ վարդապետ Արուշեխցուն: Սրան էլ ութ ամսուայ պատրիարքութիւն էր վիճակուած: Այդ միջոցին Էջմիածնից Կ. Պօլիս հասան երկու հոգևորականներ: Մէկը Աւետիքի կուսակցութեան խնդրած Յովհաննէս Զմիւռնացին էր, որ և իսկոյն պատրիարք դարձաւ ու բաց արեց կռուի ասպարէզ, դերազանցելով նոյն իսկ Աւետիքին: Ուրիշ տեսակի մարդ էր միւս հոգևորականը, որ Էջմիածնի նուիրակի պաշտօն ունէր և կոչուում էր Աստուածատուր Աղաւնի: Սա Զուղայի վանքիցն էր, Կ. Պօլիս ուղարկուել էր իբրև գիտուն ու հմուտ մարդ: Եւ իրաւ, ինչպէս երևում է, նա Զուղայի դպրոցի վերջին աշակերտներից մէկն էր՝ փոխանակ եղբայրասպան կոիւնների մէջ նետուելու, նա աւելի կրթական գործով զբաղուեց: Աստուածատուր Աղաւնին էր, որ իր հետ տարաւ Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը և տպագրել տուեց Կ. Պօլսում:

Այդտեղ էլ նրան աշակերտեց Բաղդասար դպիրը, որ Կ. Պօլսի այտնի գրագէտներից մէկը դարձաւ:

Յովհաննէս Զմիւռնացու հետ իշխանութեան գլուխը բարձրացաւ Աւետիք պատրիարքի կուսակցութիւնը, որ սկսեց սոսկալի կերպով վրէժ հանել իր հակառակորդներից: Նորից հալածանքը կաթօղիկ հայերի դէմ կատաղի կերպարանք ընդունեց: Այդ դժբախտ ժամանակներում կոպիտ, վայրենի կըրքերն էին միայն զարգանում. պակասում էին խաղաղութիւն, եղբայրութիւն քարոզողները: Պակասում էին ոչ թէ այն պատճառով, որ չը կային խաղաղութեան և եղբայրութեան օգուտները հասկացող անհատներ, այլ այն պատճառով, որ այդպիսի մարդիկ ամենից շատ դժբախտ էին. խօսել հաշտութեան խօսք՝ նշանակում էր ենթարկուել մեծ վտանգի: Ահա վայրենի իրարանցումների այդ ժխորի մէջ մի քահանայ, Կոմիտաս Քէօմլւոյն, Երեմիա Զէլէպիի *) եղբայրը, ձայն է բարձրացնում և սկսում է քարոզել սէր և խաղաղութիւն: Կոմիտաս քահանան իր նշանաւոր եղբօր նման գրասէր էր և 1705 թուականին հրատարակել էր ոտանաւորի վերածած «Գործք առաքելոցը». ժողովուրդը յօժարութեամբ աւանջ է դնում նրա քարոզներին. այդքանը բաւական էր, որ Կոմիտաս քահանայի չորս կարգակիցները նախանձով և ատելութեամբ վառուէին նրա դէմ: Կրքերի բորբոքումը ծայրացեղութեան այն աստիճանին հասաւ, երբ հարկաւոր էր արիւն՝ ամբոխային բարբարոս հակումները յագեցնելու համար: Այդ արիւնոտ զոհերը պիտի պատրաստէր Յովհաննէս պատրիարքը: Եւ այս հոգեւորականը չը քաշուեց այդ դերից, սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել:

Հաւաքում են շատ փող: Աջողութեան առաջին պայմանն է դա. հարկաւոր է կաշառել թիւրք պաշտօնեաներին: Ժողովուրդը տալիս է արիւնոտ դանձանակը, և ոսկիներով լի քսակներին յենուած՝ Յովհաննէս Զմիւռնացին դիմում է մեծ վէճիւրին, մատնում է քառասուն մարդկանց, որոնք բոլորը կաթօղիկներ չէին, առնում է հրաման այդ ցուցակադրած մարդկանց կալանաւորելու մասին: Բռնւում են մօտ քսան հոգի, մնացածները փախչում են: Այս բոլորը անսովոր բաներ չեն Կ. Պօլսում. առաջին անգամը չէ, որ կրօնական վէճերի պատճառով հայերը փակւում են թիւրքաց բանտերում, ուղարկւում են թիարանները, կորցնում են ամեն ինչ: Բայց Յովհաննէս պատրիարքը վճռում է սովորականից շատ առաջ գնալ. պատրիարքարանը

*) Հայկակ. Տպագր., I, էր. 266—279:

կազմել է ինն մարդկանց ցուցակ և վճռել է գլխատել տալ զրանց: Դա մի կատարեալ ինկվիզիցիա է հայոց եկեղեցու մէջ: Մի քանի մանրամասնութիւններ այդ զգուելի ոճրագործութեան պատմութիւնից մենք չենք կարող բաց չանել մեր ընթերցողի առաջ, որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ չափերի էր հասնում հայ կղերի կատաղութիւնը և որքան զժգախտ էր հայ ազգի դրութիւնը:

1707 թուականի հոկտեմբերի 22-ին, երեքշաբթի գիշերը լոյս չորեքշաբթի, վերև յիշած չորս քահանաները և մի քանի աշխարհականներ խումբ կազմած մօտեցան Կոմիտաս քահանայի տանը: Խմբի մէջ էր և ինքը, Յովհաննէս պատրիարքը, որ սակայն չէր համարձակուել կրօնաւորական զգեստով կատարել այդ գիշերային արշաւանքը և հագել էր սպասաւորի զգեստ*): Հայերը, որքան էլ շատուոր լինէին, չէին կարող մենակ գլուխ բերել իրանց մտադրութիւնը, ուստի վերցրել էին իրանց հետ թիւրք զատաւորի ծառաներին: Նրանք ուզում էին խորտակել տան դուռը, բայց Կոմիտաս քահանան դուրս եկաւ և իրան յանձնեց հայ ինկվիզիտօրների ձեռքը: Նրան կապեցին և տարան: Միւս օրը պատրիարքը ներկայացաւ մեծ վեզիրին և բացէ ի բաց մատնեց Կոմիտասին, ասելով թէ նա է այն խմբի պարագլուխը, որ պատրաստում է ապստամբութիւն թիւրքերի դէմ և հէնց այդ պատճառով էլ միացել է ֆրանկների հետ, լրտեսում է ամեն ինչ: Իբրև ապացոյց առաջ է բերում Աւետիք պատրիարքի անհետացումը և նրա փոխարէն Սարը-Մատթէոս եպիսկոպոսի պատրիարքանալը: Սկսում է հարց ու փորձ. մեղադրուողները արդարանում են, բայց պատրիարքարանի պատրաստած սուտ վկանները հաստատում են մեղադրանքը: Վճռում է գլխատել ինն մարդկանց. զրանց հետ է և նախկին պատրիարք Սարը-Մատթէոսը, որ առաջ Սիսի կաթողիկոս էր եղել:

Իսկոյն դահիճներ են ուղարկւում մահապարանների յետեւից և բացւում է աղէտալի տեսարան: Հաւաքուել է մեծ բաղմութիւն, գլխաւորապէս օտարներից—յոյներից, հրէաներից, թիւրքերից: Բարձրացել է սուգ ու չիւան. լաց են լինում մահապարտները, ընկնում են դահիճների ոտները և աղաչում են խնայել իրանց. լաց են լինում նրանց ազգականները, վերջապէս անտարբեր չեն նոյն իսկ օտարները, նրանք էլ լաց են լի-

*) Չամչեան, Գ., եր. 752: Այս բոլոր մանրամասնութիւնները մենք վերցնում ենք Չամչեանից, որ միակ աղբիւրն է այդ ժամանակների գործերի հետ ծանօթանալու համար և որի պատմութիւնները չեն հերքուած մինչև այժմ:

նույն Բայց ազատութեան մի պայման կայ միայն—ընդունել մահմեդականութիւն: Այս ու այն կողմից համոզում են մահապարտներին կատարել այդ պայմանը, կատարել գոնէ առեւեւ, ազատուել մահից. իսկ շուարնձ թշուառները միայն բարձրաձայն լաց էին լինում և չը գիտէին թէ ինչ անեն: Շուարած չէր, լաց չէր լինում միայն Յովհաննէս պատրիարքը, որ իր խորհրդակիցներով եկել էր տեսնելու, թէ ինչպէս են սպանում իր հակառակորդներին: Պատահաբար գլխատման տեղով անցնում էր վէզիր-քենեսին (մեծ վէզիրի փոխանորդը). նայելով այդ տեսարանին, նա չը կարողացաւ պահել իրան, մօտեցաւ պատրիարքին, նախատեց նրան և նոյն իսկ լաց էլ եղաւ: Այդ նախադէպն էր չըջում և հաւաքուած օտարների բազմութեան մէջ. նախատում էին ամբողջ ազգը, որի անդամները այսպիսի ստոր մատնութիւններով են կուռում միմեանց դէմ:

Դահլիճները կապում են մահապարտների ձեռքերը և մերկացնում են իրանց սրերը: Օրհասական բոպէին Սարը-Մատթէոս եպիսկոպոսը, Սիսի կաթողիկոս և Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքը, բարձրացնում է ձեռքը և ընդունում է մահմեդականութիւն. նրա օրինակին հետեւում են և միւսները: Ամենքը ազատուած են մահից: Բայց ինչ օգուտ ստացաւ Յովհաննէս պատրիարքը: Նա դեռ ունի զոհ. դեռ մնում է Կոմիտաս քահանայն: Սրա և սրա երկու ծանօթների վրայ է նա թափում իր ամբողջ կատաղութիւնը: Պէտք է թիւրքերի ձեռքից կորզել այս մարդու մահուան դատաւիժութիւնը: Դատաստան է կազմուած նախ մեծ վէզիրի մօտ, և պատրիարքը մահ է պահանջում. բայց քահանայն արիւրար հերքում է իր վրայ բարդած մեղադրանքները: Մեծ վէզիրը մահուան արժանի յանցաւորութիւն չէ դնում քահանայի մէջ և ուղարկում է նրան դատաւորի մօտ. սա էլ նոյնպէս դատեց: Տեսնելով որ ուրիշ ճար չը կայ՝ պատրիարքարանը սուտ վկաներ առաջ քաշեց, որոնք մեղադրեցին քահանային և նրա երկու ծանօթներին քրէական ծանր յանցանքների մէջ: Երեքն էլ մահուան դատապարտուեցին: Եւ հոկտեմբերի 25-ին գլխատման տեղում նորից հաւաքուեց բազմութիւնը: Այս անգամ զոհը չազատուեց. նրան շատ համոզեցին կեսնք դնել մահմեդականութիւն ընդունելով, բայց իզուր: Բարձրացաւ դահճի սուրը և Կոմիտաս քահանայի գլուխը կտրուեց: Անմեղ արիւնք թափուեց եղբայրասպան կոխը պսակելու համար. հայոց ազգի ամբողջ դժբախտութիւնն էր պարունակուած այդ արիւնի մէջ:

Քահանայի արիւնք սարսափեցրեց նրա երկու ընկերակիցներին, որոնք ուշաթափուեցան և վայր ընկան. այդ դրութեան մէջ էլ նրանց հագցրին թիւրքի շորեր. նրանք մահմեդականու-

Թիւն ընդունած համարուեցան և ազատութիւն ստացան: Այնուհետև զլիսատուած քահանայի մարմինը մատնուեց բարբարոսական անարգանքի: Դիակը երեք օր ընկած էր անթաղ: Պատերիաբքի մարդիկ խնդրեցին մեծ վէճերից, որ չը թաղուի այդ դիակը, այլ գցուի ծովի մէջ. բայց վէճերը մերժեց այդ խնդիրքը և թոյլ տուեց բարեկամներին թաղել դիակը: Սակայն Յովհաննէս Զմիւռնացին թոյլ չը տուեց, որ հայ քահանաները կատարեն թաղման արարողութիւնը: Այն ժամանակ յունաց պատերիաբքը բազմաթիւ հոգեորականներ ուղարկեց, որոնք մեծ հանդէսով թաղումը կատարեցին: Նահատակ քահանան սուրը հըռչակուեց: Եւ ֆրանսիական զեապանը մեծ փող ծախսելով, հանել տուեց նրա մարմինը գերեզմանից և ուղարկեց Ֆրանսիա:

Յովհաննէս Զմիւռնացին միայն այդ դահճութիւնը կատարելու և պատմութեան մէջ սևանալու համար էր պատրիարքութեան կանչուել: Կոմիտաս քահանայի արիւնը յագեցրեց մարդկանց զազանային հակումները և Զմիւռնացին, տասն և չորս ու կէս ամիս պատրիարքութիւն անելուց յետոյ, տապալուեց, իսկ նրա տեղը նորից բազմեց Սահակ Աբուլչեխցին: Այս անգամ այս մարդուն վիճակուեց մի համարնա արտակարգ բախտ. նա պատրիարքութիւն արաւ ամբողջ հինգ տարի և երեք ամիս: Մօտ չորս տարի խաղաղութիւն տիրեց Կ. Պօլսում: Բայց Աբուլչեխցին չը կարողացաւ դիմադրել յուզուող կրքերին և վերջ ի վերջոյ նա էլ, իր նախորդի նման, դուրս եկաւ իր ազգակիցներին հալածելու և տանջելու: Պատճառաբանութիւնը միշտ մի և նոյն էր. կաթօլիկ հայերը ֆրանկներ էին դառնել, չէին յաճախում հայոց եկեղեցիները, հետեաբար նրանք թիւրքերի հաւատարիմ հպատակներ չեն, պետութեան թշնամիներ են: Դարձեալ բացուեցան թիւրքաց բանտերի դռները մատնուած հայերի առաջ, դարձեալ թիարանները լցուեցան այդ «յանցաւորներով»: Շատերը փախան Կ. Պօլսից: Բայց գտնուեցան և այնպիսիները, որոնք մի յուսահատական փորձ արին՝ հայոց պատրիարքարանի ահաւոր զէնքը ջախջախելու համար: Այդ զէնքը մատնութիւնն էր, որի միջոցով գրգուռւմ էր թիւրք կառավարութեան կասկածոտութիւնը կաթօլիկ հայերի հաւատարիմ հպատակութեան վերաբերմամբ: Եւ ահա մի խումբ մարդիկ ներկայանում են մեծ վէճերին. ամեն մէկը վզից կախել է իր հարկաթուղթը և մի հատ էլ չղթայ: Եւ ասում են այդ խեղճերը. — Նայեցէք ինչ ֆրանկներ ենք մենք. ահա մեր հարկերի թուղթը, չէ որ մենք միշտ վճարում ենք մեր հարկերը, չէ որ մենք տէրութեան ըստրուկներն ենք: Մեծ վէճերը համողւում է որ ճիշտ, այդ մարդիկ նոյն օսմաննա հպատակներն են, ինչպէս և ու-

րիչները. արձակում է բողոքաւորներին և այնուհետև ուշադրութիւն չէ դարձնում պատրիարքարանի մատնութիւնների վրայ: Ինքը, Սահակ պատրիարքն էլ, շուտով փորձեց իր վրայ, թէ ինչ բան է այն իսկ մատնութիւնը, որին ինքն էր դիմում: Թէքեր-դաղի հայոց առաջնորդը հակառակուեց նրա դէմ և սկսեց մեղադրել, թէ նա ինքը ֆրանկացի է. այդ մեղադրանքի մէջ սա այնքան առաջ է գնում: որ Սարգիսը հեռացնում է պատրիարքութիւնից:

Սարգսի յաջորդ Յովհաննէս Գանձակեցին, որ մինչև պատրիարք դառնալը Կ. Պօլսի հայթիւնների խանութներում ապրող մի վարդապետ էր, շարունակեց հալածանքները նոյն մատնութիւնների միջոցով: Բայց, ինչպէս տեսանք, այդ զէնքը բթացել էր, և հայոց պատրիարքարանը այն աստիճան անկման էր հասել, որ թիւրք կառավարութիւնը ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում, երբ նա մատնացոյց էր անում հայ-կաթօլիկների վրայ, իբրև պետութեան սպառնացող մի ապստամբ ոյժի վրայ: Եւ Յովհաննէս Գանձակեցին գուցէ ոչ մի աջողութիւն չունենար, եթէ այս անգամ իրանք, կաթօլիկ հայերը, չը բարձրացնէին խոռվութիւն: Նրանք կամեցան առանձին պատրիարքութիւն հաստատել, բոլորովին անջատուել հայ-լուսաւորչականներից: Գործի գլուխ էր անցել Կ. Պօլսի լատին եպիսկոպոսը. խոստովանահայրերը ժողովրդից փող հաւաքեցին թիւրք պաշտօնեաներին կաշառելու համար: Յովհաննէս պատրիարքը այդ պատրաստութիւնների մասին իմաց տուեց մեծ վէզիրին, որ այս անգամ չէր կարող անտարբեր մնալ. առանձին հայ-կաթօլիկ պատրիարքութիւն ստեղծելը հակառակ էր թիւրքաց հայեացքներին: Մեծ վէզիրի հրամանով կալանաւորուեցան հայ-կաթօլիկների պարագլուխ եպիսկոպոսները: Սկսուեց դատաստան. հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներից մի քանիսը ահից մահմեդականութիւն ընդունեցին, իսկ որոնք չը կամեցան այդ գնով ազատութիւն ձեռք բերել՝ ուղարկուեցան թիւրքանները: Հայ ժողովուրդը փողոցում ապաստւած էր մեծ վէզիրի դատաւճռին. երբ երեք հայ-կաթօլիկ եպիսկոպոսներ դուրս բերուեցան իբրև դատապարտուածներ և տարուեցան դէպի թիւրքանները, լուսաւորչական ամբոխը ընկաւ նրանց յետևից, թքում էր նրանց վրայ, հայհոյում էր նրանց. իսկ կաթօլիկ հայերը՝ լիորագլուխ, ամօթահար տուն վերադարձան:

Կարծես քիչ էր այն ամենը, ինչ կատարւում էր Կ. Պօլսում, Յովհաննէս պատրիարքը հրաման ստացաւ մեծ վէզիրից, որ դաւառնորդում էլ հալածանքներ սկսուեն կաթօլիկ հայերի դէմ: Թիւրքիայում ապրող այն բոլոր հայերը, որոնց մասին

կասկած կար թէ կաթօլիկ են, պիտի ձերբակալուէին: Տրապիզօնում, Թօխաթում, Էրզրումում և ուրիշ շատ տեղերում բանտարկուեցան հայ-կաթօլիկ հոգևորականներ և բազմաթիւ աշխարհականներ:

Այսպէս ահա մի շարք խաւար ու զոռուկի գործերի միջոցով, տարիների ընթացքում, աւելի և աւելի ամբապնդուեմ, արիւնոտ կերպարանք է ստանում այն կատաղի թշնամութիւնը, որ կար մի և նոյն ազգի երկու կրօնական հատուածների մէջ: Աւելորդ է ասել, որ այսպիսի երևոյթների վրայ ուրախանալ կարող էին միայն հայութեան թշնամիները: Եւ եթէ իրանք, հայերն էին ամենից սոսկալի թշնամիները իրանց ազգութեան դէմ՝ դրա պատճառը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ ազիտութիւնը: Մի կողմ թողնելով նոյն իսկ ազգային միութեան պառակտումը, որ կրօնական վէճերի հետեանքն էր, մենք չենք կարող չընդունել, որ երկու կողմերի, այսինքն լուսաւորչական և կաթօլիկ հայերի համար այդ խռովութիւնները ահեղ աղէտներ էին հանրամարդկային բարօրութեան և առաջադիմութեան տեսակէտից: Այսպիսի վայրենութիւնների սովորած մի ժողովուրդ չէր կարող զարգանալ, առաջ գնալ. նա կը մնար կոյր ֆանատիկոս մի համայնք, որի համար աշխարհում չը կայ ոչ մի բարձր իդէալ: Պէտք էր որ երկու կրօնների ընդհարումը ընդունէր աւելի մեղմ, մարդավայել կերպարանք: Իսկ սրա համար հարկաւոր էր կրթութեան լոյս:

Հայոց պատմութեան մէջ քիչ չեն դէպքեր, երբ ընդհանուր դժբախտութեան միջոցին, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք կրթութեան սպեղանիով սկսում են բժշկել ազգային վէրքերը: Մենք տեսանք, թէ XVII դարի սկզբում Թանձրացած խաւարի մէջ ինչեր արեց Սիւնեաց դպրոցը *): Տեսանք որ այդ դպրոցից դուրս եկաւ բարեկարգութիւնը, որ Արեւելեան Հայաստանի հոգևորականութեան դաստիարակը դարձաւ և պատրաստեց այդ ողբալի ժամանակների համար նշանաւոր գործիչներ: Սիւնեաց դպրոցը առաջացրեց Նոր-Ջուղայի դպրոցը. սրա առանձնայատկութիւններից մէկն այն էր, որ այդտեղ Սիւնեաց դպրոցի հետ միացաւ մի ուրիշ, նոյնպէս նշանաւոր դպրոց, որ գտնւում էր Թիւրքաց Հայաստանում, Բաղէշի վանքերից մէկում: Մենք տեսանք այս վերջին դպրոցի ներկայացուցիչներից մէկին, ձգնաւոր Մելքիսէթ վարդապետին **): Այս միացումից առաջ եկաւ Էջմիածնի դպրոցը: Կրթական այս հաստատութիւն-

*) Հայկ. Տպագր., 1, 80—82.

**) Ibid., էր. 110.

ների ազդեցութիւնը շատ աչքի է ընկնում XVII դարի պատմութեան մէջ. դրանց շնորհիւ է որ Արևելեան Հայաստանը ունի բարեխիղճ, իրանց պարտականութիւնները լաւ հասկացող հոգևորականների մի շարք: Միայն Կ. Պօլսի հայութիւնը ամբողջ դարի ընթացքում դուրկ էր այդ բարերար ազդեցութիւնից: Բայց ահա XVIII դարի առաջին քառորդում, այդ, ինչպէս տեսանք, տխուր ու թշուառ ժամանակներում, Բաղէշի դպրոցը դալիս է իր ազդեցութիւնը մտցնելու և Կ. Պօլսի մէջ. նա տալիս է պարտաճանաչ առաջնորդներ, սկսում է կրթական շարժում:

Լ է Օ

(Կը ԵԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)